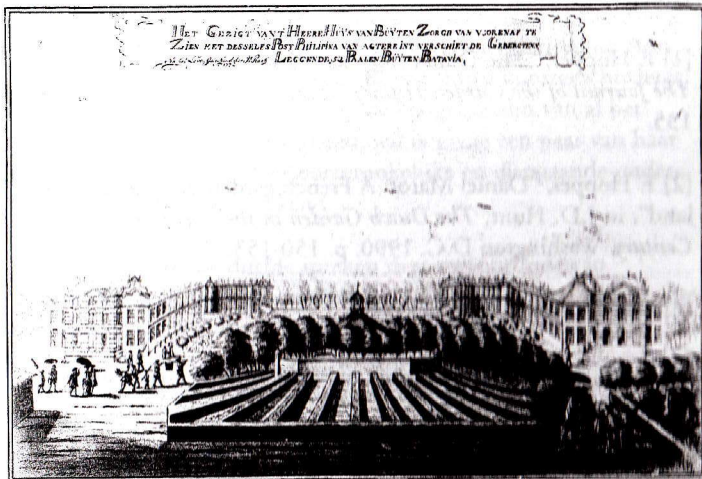

BUITENZORG BIJ BATAVIA EN OMLIGGENDE TUINEN.

Carla S. Oldenburger-Ebbers

Inleiding.

Tijdens een analyse van het tuinontwerp van Beeckestijn te Velsen, werd mijn aandacht afgeleid naar een achttiende-eeuwse bewoner van Beeckestijn (van 1742-1778) en de bewoner van Huis Buitenzorg (van 1745-1750), respectievelijk Jacob Boreel (1711-1778) en Gustaaf Willem Baron van Imhoff (1705-1750) waren namelijk volle neven en daar het bekend is dat beiden met elkaar correspondentie onderhielden,[1] vroeg ik mij af of misschien hun tuinaanleg enige verwantschap vertoonde. Op zoek naar een achttiende-eeuws(e) ontwerp of plattegrond van Buitenzorg, vond ik vele negentiende-eeuwse aanzichten[2] -van overigens steeds weer andere (verbouwde) huizen Buitenzorg- en een vrij onbekende tekening van Huis Buitenzorg van Johannes Rach, gedateerd 1772, precies hetzelfde jaartal als de bekende plattegrond van Beeckestijn

van J.G. Michael.[3] Deze laatste tekening wil ik vooral in dit artikel onder uw aandacht brengen. De negentiende eeuwse situatie is er ter completering voor de lezer in het kort aan toegevoegd.

De architectuur en de tuinarchitectuur van en rond vier huizen Buitenzorg.

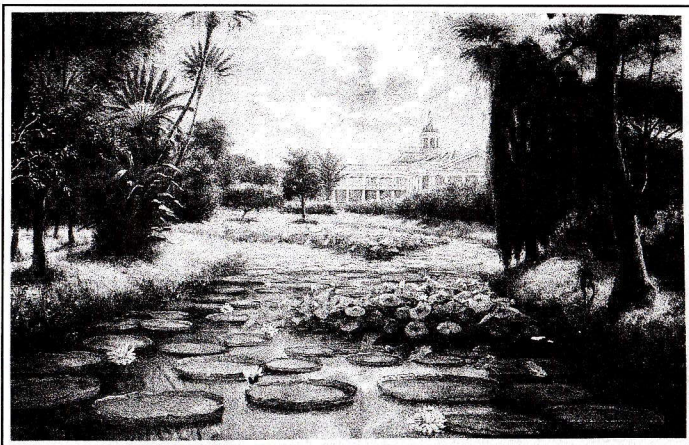
Periode G.-G. Gustaaf W. Baron van Imhoff.

Vanaf 1745 werd het eerste Huis Buitenzorg gebouwd door Gouverneur-Generaal G.W. Baron van Imhoff, volgens de tekst op de tekening van Rach "leggende 52 paalen Buyten Batavia". Dit eerste gebouwencomplex op de tekening van Rach bestaat uit twee Hollandse classicistische blokken, die doormiddel van twee loze gevelwanden en een lagere centrale galerij met elkaar verbonden zijn. Op de plaats waar men een centraal hoofdgebouw zou verwachten liggen tuin en park en marktplaats. In het algemeen bestaat de hoofdstructuur van een dergelijk complex meestal uit drie op een rij geplaatste gebouwen, verbonden door open galerijen. Het middelste gebouw kan in sommige gevallen naar voren of naar achteren verspringen, maar ontbreekt hier. De reden voor het schrijven van dit artikel is vooral de in kringen van tuinhistorici vrijwel[4] onbekende en juist hoogst interessante tekening van Johannes Rach.[5] De titel luidt: "Het Gezicht van HeereHuys van BuytenZorgh van voorenaf te Zien met desselfs Post Philipina[,] van agtere int verschie de Gebergten, Leggende „ 52 Paalen Buyten Batavia" en daarbij vermeld "naar het leven getekend door Js Rach Ao. 1772".

Op de tekening is ten eerste een uiterst interessante architectuur te onderscheiden, bij nadere beschouwing een mengeling van typisch Hollandse en typisch tropische architectuur. Er is geen sprake van een huis, maar eerder van een complex van architectuur, een eenheid vormend met een even eigenaardige tuinarchitectuur. De tuinaanleg is midden tussen en achter een symmetrisch drie-verdiepingen-hoog gebouwencomplex gelegen. We kijken volgens de titel van de tekening van voren tegen de gebouwen aan, terwijl op de achtergrond, naar het zuiden de bekende "blauwe bergen",

de Salak en de Gedé te zien zijn.

Het klimaat in Buitenzorg is zeer regenrijk en voor de landbouw dus gunstig, terwijl de grond zeer vruchtbaar is. Het zuidelijke bergachtige deel is beplant met "eeuwig groene" bomen. Een van de voornaamste bevaarbare rivieren is de Tjidani, die vóór langs het Huis Buitenzorg loopt. Het uitzicht vanuit het huis is hier zelfs

opgericht, zoals uit latere tekeningen naar voren komt. Het complex is noord - zuid gelegen en het middelpunt van de aanleg wordt gevormd door een gebouwtje, dat met het dak en het torenkoepeltje net boven de bossages uitsteekt. Dit is de Post Philippina, een soort politiepost, waaromheen twee maal per week markt wordt gehouden.[6] Aan weerskanten en waarschijnlijk ook achter de bossage rond de post Philippina ligt een geometrische tuin met parterres en geknipte bolvormige boompjes, geplaatst vóór de min of meer deelsirkelvormige loze façades,[7] die het achterland afsluiten en zich voegen tegen de twee zijdelings geplaatste symmetrische hoofdgebouwen. Deze dienden in 1792 enerzijds als verblijfplaats van de Gouverneur-Generaal en anderzijds als kerk. De façades worden middenachter gesloten door een overdekte eenvoudige wandelgalerij, waarachter een min of meer wilde aanplant is te zien (een koffiecultuur?). Achter de beide façademuren zijn hoge

palmen te onderscheiden, die in dit tropische klimaat natuurlijk geen stookkas behoeven. Ook het wilde bos in het verschiep wordt door een hoge rij palmen afgesloten. We mogen aannemen dat we hier te doen hebben met een culture van kokospalmen. Vóór de centrale middenpartij ligt een merkwaardig gevormde tuin met strak gesnoeide hagen, die rondom is afgesloten door dezelfde hagen en alleen een nauwe verbinding met de centrale tuin schijnt te vormen. Wandelen in deze tuin is vrijwel onmogelijk, behalve op en neer tussen de hagen, let wel in de open zon. Rechts voor op de tekening loopt een familie, waarvan een van de kinderen wijst op een tuin die zich eveneens achter een haag bevindt. Links vóór het oostelijke bouwcomplex lopen bedienden met pajongs (parasols) en buigt een man diep voor een echtpaar. Dit zou Gouverneur-Generaal Van Imhoff met zijn echtgenote kunnen zijn. Twee anderen dragen een mand in de richting van de tuin. De karakteristieke bepalende elementen in de tuin zijn: een formele voortuin, gevormd door hagen; een schaduwrijke middenuit, waarin centraal geplaatst een rond of zeshoekig gebouw; daarachter een formele parterre-tuin; en achter de middengalerij een bomen- en heesteraanplant, afgesloten door een palmenlaan. In grote lijnen vertoont deze aanleg inderdaad enige overeenkomsten met Beeckestijn.[8] De totaal-aanleg daar bestaat uit -van voor naar achter- een formeel strak deel, een bosket in overgangsstijl en een "natuurlijke" landschappelijke aanleg achter het complex. Evenals op Beeckestijn ligt het formele deel in Buitenzorg het meest in het oog springend en het landschappelijke wilde deel zo ver mogelijk naar achteren. Het schaduwrijke overgangsbos kan vergeleken worden met de centrale plaats van het eikendwaalbos en de wildbossen op Beeckestijn, grenzend aan de centrale vijverpartij aldaar. Deze bosjes op Beeckestijn en de centrale plantage hier op Buitenzorg hebben beide een plezier- en nutsfunctie. Op Buitenzorg fungeert dit bosje als een beschaduwde marktplaats. De dragers met de mand brengen hun koopwaar naar de markt. Het echtpaar is waarschijnlijk ook op weg naar de markt of de post Philippina. De strakke hagen in het voorste gedeelte van de tuin zouden mogelijk of citroenheggen kunnen zijn, zoals die ook

werden toegepast op het buiten Schoonzigt;[9] òf gesnoeide of vers geplukte theestruiken. Van de theestruik worden regelmatig alleen de bovenste jonge blaadjes geplukt, zodat er geen kwestie is van wilde uitgroei. Dit alles wordt zeker waarschijnlijk als we weten dat Van Imhoff bekend stond om zijn hervormingsideeën en de streek rond Buitenzorg heeft doen ontginnen ten gunste van land- en tuinbouw. Buitenzorg vervulde daarin misschien een voorbeeld-functie. De omheinde tuin rechts op de voorgrond van de tekening is mogelijk de menagerie, waarvan zo vaak in tropische tuinen sprake is. De kinderen wijzen in die richting en willen daar waarschijnlijk graag gaan kijken. Het is bekend uit Van Imhoff's correspondentie dat hij papegaaien, een slingeraap (waarschijnlijk bedoeld een gibbon), kroonduiven en tortels naar Beeckestijn stuurde, naast enige tropische vruchtboompjes, als mango, kuini en durian.[10] In een tropische menagerie worden zowel vogels in kooien als apen aan een kettting gehouden, en men kan zich voorstellen dat een boomgaard met tropische vruchtbomen (mango, mangistan, kuini etc.) hier tegelijkertijd als schaduwtuin voor de dieren dienst deed. Opmerkelijk is dat Van Imhoff Javaanse papegaaien en een slingeraap naar zijn neef Boreel stuurde, die voor Hindoe's respectievelijk liefde en trouw symboliseren.

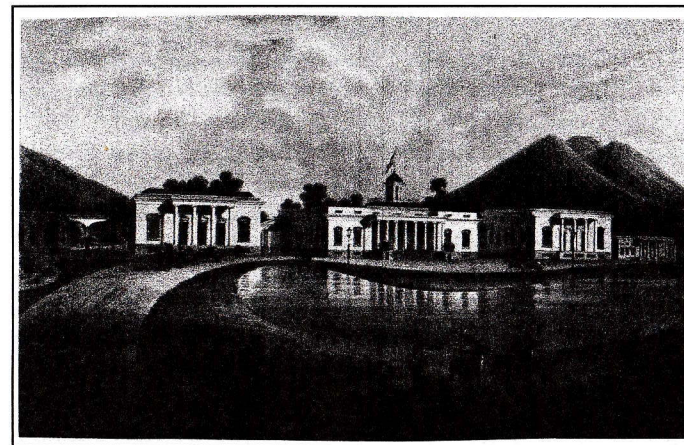
Ook is bekend dat Boreel een van de eerste Europeanen was die de Hindoe-tempel Prambanan op Midden-Java bezocht. Dat hij zich voor Hindoe-symbolen interesseerde, lijkt óns misschien vreemd, maar kan wel aannemelijk gemaakt worden, omdat Paleis Buitenzorg lag in een omgeving, waar vroeger vanaf 1433 A.D., het laatste Hindoe-rijk van Soenda (West Java), namelijk het koninkrijk Pajajaran met de hoofdstad Pakoean was gesticht. Toen in 1518 het Rijk van Madjapahit definitief viel, werd ook Pajajaran veroverd door de Islam. De Hindoe-cultuur leeft zelfs nu nog in de gedachten van de inwoners voort. Denk bijvoorbeeld aan het Ramayana-verhaal, tegenwoordig nog steeds uitgebeeld in beelden-de kunst, dans en wajangspel.

Concluderend kunnen we stellen dat we hier te doen hebben met een bijzondere vorm van tuinarchitectuur, een overgangstuin tussen geometrische en landschappelijke vormen, waar nut, plezier,

schoonheid en genot zonder moeite in elkaar overgaan.

Periode G.-G. Herman W. Daendels.

In 1809 heeft Gouverneur-Generaal H. W. Daendels (hij verbleef in Nederlands Indië van 1808 tot 1811), maarschalk van Holland en bekend van de Grote Postweg over Java, het huis verbouwd en uitgebreid. De nieuwe architectuur van dit tweede huis is onder andere te zien op tekeningen van Maria Fendall, die ook als uitgangsmateriaal gebruikt zijn voor de gravures van W. Daniell. [11]

Van het tweede vergrote complex zijn eigenlijk alleen op genoemde tekeningen de vleugels te zien. De tympanen en andere gevelversieringen zijn verdwenen. Het zijn strakke volumineuze blokken geworden, die door een overdekte galerij met een nieuw corps de logis werden verenigd.

Aangezien niet het hele complex op de tekening is weergegeven, is deze situatie niet precies duidelijk. Het complex vertoont nu zeker enige gelijkenis met Blenheim Palace, zoals hier en daar in de literatuur wordt beweerd.

Op genoemde tekeningen is zo goed als geen tuin- en parkaanleg

nabij het huis te zien. Het lijkt alsof de bebouwing, gelegen in een zeer eenvoudige laag gehouden aanleg, in een natuurlijk landschap staat. De bergen op de achtergrond en de rivier de Tjidani voor het huis zijn heel duidelijk te onderscheiden. Aan de westzijde van het gebouwencomplex ziet men geplante boompartijen. Als geheel lijkt het zwaar romantische landschap, op de gravures van Daniell rijk gedecoreerd met tropische plantensoorten, de hoofdzaak van de tekening. De tuinaanleg is in de tijd van Daendels nog niet geheel veranderd in landschapsstijl.

Periode G.-G. Goderd A.G.P. Baron van der Capellen.

In 1817 werd onder bewind van baron Van der Capellen door Prof. Caspar G.C. Reinwardt, hoogleraar in de Natuurlijke Historie in Amsterdam, 's Lands Plantentuin of Hortus Bogoriensis gesticht, voornamelijk op het terrein achter zijn paleis, op gronden van het voormalige paleis van het Hindoe-rijk Pajajaran, tegen de hellingen van de Salak. In 1819 werd dit huis gedeeltelijk door een brand verwoest. Van der Capellen liet het weer herbouwen en gedeeltelijk vergroten.

Dit derde huis is een waarlijk Europees aandoend paleis geworden. De verbindingsgalerijen zijn verdwenen en ook door twee verdiepingen hoge blokken vervangen. De vorm heeft met zijn verspringende vleugels duidelijk overeenkomst met Paleis Het Loo gekregen. Een torentje gedekt door een koepeltje (observatorium?) is nu op het platte dak geplaatst. Het middengebouw springt het meest naar achteren en biedt uitzicht op een bomeneiland en een grote vijver, onderdelen van 's Lands Plantentuin, gelegen ten zuiden van het paleis.

Het complex is gelegen in een Engels landschapspark naar ontwerp van Antoine Payen.[12] Dit derde huis Buitenzorg is o.a. afgebeeld op een schilderij van W. Troost en een litho van P. Lauters, naar een tekening van C.L. Blume.[13]

Deze voorstellingen tonen beide een landschappelijke aanleg met een grote vijverpartij achter het huis, een Chinese brug, open terreinen met solitaire bomen en verspreide boomgroepen in

velerlei kleuren en vormen. Het bijzondere van de prent van Lauters is dat deze is vervaardigd naar een tekening van de directeur van de Plantentuin, C.L. Blume. De tekening is, zoals hij zelf zegt "ad.nat.del." oftewel naar de natuur getekend. Verschillende soorten palmen, bamboe, typische tropische waterplanten, maar ook een bijna Hollands bomeneiland, met zelfs een populier op een eiland (denk aan het eiland van Rousseau) zijn te onderscheiden. Het klimaat in Buitenzorg is zeer nat en bijzonder gunstig voor een plantentuin. Het voornaamste doel van de tuin was de Indische, vooral Javaanse, en uitheemse gewassen te kweken.[14]

Periode G.-G. Jean C. Baud.

In oktober 1834 was een aardbeving de oorzaak van de verwoesting van dit derde huis. Men heeft nu gekozen voor het bouwen van een nieuw huis met slechts één woonlaag, waarschijnlijk naar architectuur van Jannis Tromp (1798-1859), hoofdingenieur Burgelijke Openbare Werken, geassisteerd door Wilhelm Louis de Sturler (1802-1879), kapitein bij de Genie.[15] Prenten van o.a. W.J. Gordon naar A.J. Bik en Th. Reijgers en prenten van P. Lauters naar A.J. Bik en van J.F.C. Reckleben, getuigen hiervan.[16] Ook op het bekende schilderij van Max Fleisscher, getiteld "De plantentuin te Buitenzorg, West Java" (1899) in het Tropenmuseum ziet men dit vierde paleis, met aan de achterzijde, het grote meer met waterlelies. De portico die in 1892 aan dit huis was toegevoegd, werd in 1952 door president -en architect Soekarno weer gesloopt.

De wit gepleisterde villa met zijn luchtcirculatioeroosters en grote midden-veranda is nu meer op de tropen aangepast. Het zijn vijf gebouwen die door middel van galerijen allemaal in elkaars verlengde liggen en aan elkaar gekoppeld zijn. Het middendeel is weer voorzien van een centraal geplaatst torenelement op het dak. Het bijbehorende park is afgescheiden van de botanische tuin, die nu achter de gebouwen ligt.

Het park voor het huis bestaat dan voornamelijk uit een niervormige spiegelvijver en een enorme hertenkamp. Een beeld dat overeenstemt met de Nederlandse parken van de tuinarchitect

J.D. Zocher jr. in die tijd. Ook geven alle genoemde kunstenaars de typische open relatie met het landschap, die voor die tijd zo karakteristiek is, duidelijk weer. Als men niet wist wat de prenten van Gordon en tijdgenoten voorstelden, zou men kunnen denken dat de tekeningen afkomstig zijn uit de serie architectuurtekeningen van J.D. Zocher jr. Alleen de bergen op de achtergrond vervreemden het beeld.[17] Op de prent van Lauters zijn romantische plantendecoraties aan de tekening van Reijgers toegevoegd.

Het park rond Buitenzorg op "Het plan van het Paleis en 's Landsplantentuin".

Kolonel Adjudant J. C. Rappard heeft in 1867 een plan van de Plantentuin en het gebied voor het huis met de hertenkamp getekend. Hierop is exact te zien hoe het terrein was ingedeeld.

De plaats van de vruchtbomen, de zaadplanten, de hertenkamp, de vijvers voor en achter het huis, de rivier de Tjiliwoeng en de Kenarilaan en alle vakken met plantenfamilies zijn er op ingetekend. Deze structuur is heden ten dage nog in grote lijnen te onderscheiden.

Samenvatting.

In 1745 werd het eerste Huis Buitenzorg gebouwd door Gouverneur-Generaal G.W. baron van Imhoff. Dit huis is minstens vier maal ingrijpend verbouwd en herbouwd. Tekeningen, prenten en schilderijen getuigen hiervan. Het is opvallend dat de vier huizen in concept steeds dezelfde opzet hebben behouden. Van de tuinarchitectuur rond het huis vóór 1817, is weinig bekend. Slechts één tekening van Johannes Rach geeft ons een indruk. De tuin is noord-zuid gelegen, midden tussen twee hoofdgebouwen. De tuin bestaat uit 1) een formele voortuin gevormd door hagen; 2) een schaduwrijke middentuin rond de Post Philippina; 3) geometrische parterres de broderie, aansluitend aan de hoofdgebouwen en de wandelgalerij; 4) een bosaanplant achter de wandelgalerij, afgesloten door een rij palmen; 5) opzij een boomgaard, annex een menagerie. Van noord naar zuid verandert het karakter van de tuinstijl van formeel geometrisch naar meer

landschappelijk en natuurlijk, evenals op de buitenplaats Beeckestijn bij Velsen, waarmee Van Imhoff goede contacten onderhield. De aard van de aanleg heeft een duidelijke nutsfunctie (boomgaarden, schaduwrijke markt, en mogelijk een koffie-, thee- en kokosplantage) en een esthetische functie (bijzondere hagentuin en parterres de broderie, beide symmetrisch van aanleg). Het lijkt er op dat Buitenzorg hierdoor een voorbeeldfunctie voor de land- en tuinbouwprojecten in die streek vervulde.

Na 1817 is de tuin veranderd en uitgebreid tot 's Lands Plantentuin', één van de grootste en bekendste tropische botanische tuinen ter wereld. Deze latere functie van de tuin paste geheel in de lijn die de bouwer van het eerste huis Buitenzorg Baron van Imhoff had uitgezet.

Algemene Literatuur:

* Aa, A. J. van der: *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*. Deel 2 [Buitenzorg]. Gorinchem, 1840.

* Blume, C. L. *Catalogus van eenige der merkwaardigste zoo in- als uitheemsche gewassen, te vinden in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg*. Batavia, [1823].

* Bastin, John en Bea Brommer: *Nineteenth century prints and illustrated books of Indonesia. A descriptive bibliography*. Utrecht; Antwerpen, 1979.

* [Bergh van Eysinga-Roorda van Eysinga, J.C.W. van]: *Aardrijkskundig en statistisch woordenboek van Nederlandsch Indië*. 3 delen. Amsterdam, 1869.

* Haks, Leo en Guus Maris: *Lexicon of foreign artists who visualized Indonesia [1600-1950]*. Singapore, 1995.

* Hoola van Nooten, B. *Fleurs, fruits et feuillages choisies de la flore et de la pomone de l'île de Java*. Bruxelles, 1863.

* Lang, C. *Album van Buitenzorg: een souvenir aan de residentie van Insulinde*. Buitenzorg, [1883?].

* Rappard, J.C. *Opgave der plantenfamilies, welke voorkomen in de vakken door de cijfers aangeduid op het plan van het Paleis en 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, en der daarop voorkomende teekens*.

[1867].

* Stibbe, D.G. (red.): *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*. Deel 3. 's-Gravenhage; Leiden, 1919.

Noten:

1. Zie :Briefwisseling.../ H. van Malsen, in *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, 1929.p. 321-426.

2. In het Algemeen Rijksarchief (ARA) bevinden zich vele tekeningen en plattegronden van Huis Buitenzorg, met name uit de periode 1816 tot 1822, de begintijd van 's Lands Plantentuin. Deze documenten heb ik in het kader van dit artikel niet bestudeerd, aangezien mijn onderwerp van interesse alleen de achttiende eeuwse tuinen van Buitenzorg gold. De geraadpleegde schilderijen en tekeningen uit de negentiende eeuw zijn alle genoemd en/of afgebeeld in de encyclopedische werken van Bastin en Brommer enerzijds en Haks en Maris anderzijds. In de komende jaren wil ik een studie wijden aan de historische buitenplaatsen van Nederlands-Indië en dit artikel is een bescheiden aanzet daartoe.

3. Deze tekening van Rach komt overigens niet voor in a) *Johannes Rach en zijn werk* / J. de Loos-Haaxman. Batavia, 1928 en b) de tentoonstellingscatalogus *Nederlandse schilders en tekenaars in de Oost, 17de -20ste eeuw* / J. Terwen-de Loos. Amsterdam, 1972; Evenmin in de boeken opgegeven in de literatuuropgave. De tekening bevindt zich in het Kon. Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden. Wel werd deze tekening onlangs afgebeeld in de tentoonstellingscatalogus *Indië omlijst: vier eeuwen schilderkunst in Nederlands-Indië* / Koos van Brakel et al. Amsterdam, 1998.

4. In de catalogus van de tentoonstelling Aardse Paradijzen I: De tuin in de Nederlandse kunst, 15de tot 18de eeuw / Erik de Jong en Marleen Dominicus-van Soest. Gent 1996, p.181, zien we een tekening van de grote fontein op Buitenzorg op een soepbord afgebeeld, die naar een tekening van Johannes Rach vervaardigd

zou zijn. Dit bord is een stuk van het bekende Meissen-servies van Willem V.

5. Johannes Rach (1720-1783) werd geboren in Kopenhagen. Hij was een leerling van P. Wichmann aldaar. In 1762 ging hij in dienst van de VOC. In en rond Batavia maakte hij vele topografische tekeningen. Veel van zijn tekeningen bevinden zich in de Nationale Bibliotheek van Jakarta. Zie Haks en Maris, 1995 en verder noot 3.

6. Zie: Beschrijving van een gedeelte der omme- en boven-landen ...[van Batavia]. / Andries Teisseire. *Verhandelingen van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap* 6(1792)I, p.23-94. Op p. 50 staat te lezen: Een klein fortresje, genoemd Philippina, beveiligt deze plaats voor stroopereijen. Een rijk bevolkt marktvlek, waar alle dinsdagen en vrijdagen markt gehouden wordt, verlevendigt hetzelfde.....De Gouverneur Generaal van der Parra pleegde jaarlijks in de maand Augustus eenige dagen tot uitspanning aldaar verblijf te houden in een der hoofdstukken van de vleugels, terwijl het andere tot eene kerk dient. Op p.48 leest men dat op Schoonzigt alles eenvoudig is aangelegd en dat er een... doolhof, van eene citroenheg... is gemaakt.

7. De deeltcirkelvormige loze façades doen direct denken aan de kwartcirkelvormige orangerie die W. Bentinck liet bouwen op Sorgvliet. Ook de namen Buitenzorg en Sorgvliet vallen op in hun gelijkenis en het feit dat ook op Sorgvliet een menagerie aanwezig was. In hoeverre hier verbanden zijn te leggen is niet bekend.

8. Zie voor het artikel over Beeckestijn, waarbij Van Imhoff als mogelijke inspirator heeft gediend: "De Cascade-methode als waardestelling voor historisch groen. Case-study: Het "ideale" Beeckestijn" / Carla S. Oldenburger-Ebbers in *Buitenplaatsen. Jaarboek Monumentenzorg* 1998. Zwolle; Zeist, 1998. p. 60-72.

9. Zie noot 6.

10. Zie noot 8.

11. De tekeningen van M. Fendall bevinden zich in de "Oriental and India Office Collections" in London, onder de titel "A distant view of the Gouvernement House Buitenzorg, Gunung Gedé and river Chidanie" en "The palace at Bogor". W. Daniell maakte naar de eerste van deze tekeningen een nieuwe gravure, waarop hij het landschap van decoratieve beplanting voorzag. Deze gravure is afgebeeld in het boek van Sophia Raffles: *Memoir of the life and public services of Sir Thomas Stamford Raffles*, F.R.S. &c. London, 1830. De titel onder deze plaat luidt nu: "A distant view of Buitenzorg the Residence of the Governor of Java, Gunong Gidi & the river Chidami". Inderdaad zijn de Gedé en de Salak, de bekende bergen in Buitenzorg hier goed op te zien.

12. Zie *Antoine Payen, peintre des Indes orientales: vie et écrits d'un artiste du XIXe siècle (1792-1853)* / Marie-Odet Scalliet. Leiden, 1995. (CNWS-publications, vol.34), p.202, noot 263. Payen verbleef van 1817 tot 1826 op Java, Sulawesi en de Molukken, als schilder van de Natuurwetenschappelijke Commissie onder Reinwardt. Hij was leerling van de bekende Vlaamse landschapsschilder H. van Assche en de stadsarchitect van Doornik, Bruno Renard.

13. Zie: a) *Rumphia, sive commentationes botanicae, imprimis de plantis Indiae Orientalis, tum penitus incognitis tum que in libris Rheedii, Rumphii, Roxburghii* / C.L. Blume. Amstelodanum, 1834-1849. De prent van P. Lauters, naar tekening van Blume is getiteld: "Curia Indiae Neerlandicae Bogoriae, ex horto botanico visa, terra motu nuper diruta". (ongekleurde litho, achterzijde van het paleis).

14. Bekend zijn de grote palmen- en bamboe-collecties en de orchideeën in het orchideeënhuis. Later werden ook hier gevestigd het Herbarium (1844, nieuw gebouw 1970); het Zoologische Museum (1894) en het Treub Laboratorium (1914). Graven van de jeugdige natuurkundigen H. Kuhl en J.C. van Hasselt passen

ook goed in de romantische aanleg.

15. Zie een korte beschrijving van het ontwerp in het rapport van de Dienst Burgelijke Openbare Werken over het jaar 1892.

16. Zie de litho's in: *Vues de Java* / J.J. Braam. Amsterdam, 1842. Met handgekleurde litho's van W.J. Gordon, naar tekeningen van A.J. Bik. Titels van de litho's: 1) "Vue du parc et d'une partie du palais de Buitenzorg" (zijkant van paleis) en 2) "Vue du palais de Buitenzorg, prise du parc" (achterzijde van paleis). Eveneens in dit boek is een handgekleurde litho van W.J. Gordon, naar een tekening van Th. Reijgers, met de titel: 3) "Vue du palais de Buitenzorg" (voorzijde van het paleis).

In het al eerder genoemde werk *Rumphia*, geschreven door C.L. Blume, is eveneens een litho van P. Lauters, naar tekening van A.J. Bik te vinden, onder de titel: 4) "Nova curia Bogoriensis, a fronte adversa visa, cum vegetatione Ficus" (voorzijde van het -vierde-paleis). Tenslotte is nog een (ongekleurde) lijngravure van J.F.C. Reckleben het vermelden waard, getiteld: 5) "Het paleis te Buitenzorg" (voorzijde) uit: *Nederlands Oost-Indië* / A.J.A. van der Aa. Amsterdam, 1846-1857.

17. Zie: *Architectuur als sieraad van de natuur: de architectuurtekeningen uit het archief van J.D. Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820 - 1915)* / Constance D.H. Moes. Rotterdam : Nederlands Architectuurinstituut, 1991. - 195 p.